

Însemnări pe marginea unui manual de șah: *Informationes speculativae et practicae de ingenioso et artificiali scruporum lusu, schach*

Dr. ANA-CRISTINA HALICHIAS

Cercetătorii interesați de istoria șahului nu au putut stabili cu certitudine data la care se plasează începuturile acestuia în România¹, puținele informații de care dispunem provenind din operele literare și din presa secolului al XIX-lea².

Prima lucrare de șah în limba română este, în fapt, o traducere, datând din anul 1838, a unui original despre care traducătorul nu dă nici o informație³. În 1872, la București, Adolf Albin tipărește prima carte de șah scrisă în limba română cu caractere latine, *Amiculu jocului de schachu theoreticu și practicū*. În 1882, la Craiova apare, semnat cu inițialele M.A., *Manualul amatorului jocului de șah*.

Acestor vechi contribuții în limba română li se alătură o lucrare în limba latină care pare a fi cea mai veche carte de șah apărută în România⁴ (cel puțin din cât se știe până în prezent): *Informationes speculativae et practicae de ingenioso et artificiali scruporum lusu, schach, vulgo sic nuncupato, ad methodum D.*

¹ Iată câteva dintre contribuțiile referitoare la această problemă: Viorel Cosma, *File din istoria șahului românesc*, „Revista de șah”, nr. 3, 1960, p. 44-45; U. Vălureanu, *Contribuții la o istorie a șahului românesc*, „Revista de șah”, nr. 10, 1960; Const. Ștefaniu, *Șah de la A la Z*, București, 1984, p. 102-103; Eugen Vicos, *Un capel-maistru ieșean promotor al șahului (1838)*, „Revista română de șah”, nr. 6, 1986, p. 7; Marian Stere, *Începuturile literaturii șahiste în România*, „Revista română de șah”, nr. 8, 1986; Virgil Nestorescu, *Prima lucrare de șah în limba română*, „Revista română de șah” nr. 5, 1988, p.12-14; idem, *Din evoluția limbajului șahist*, „Planeta șah”, nr. 5, 1990, p. 232-235.

² Nicolae Filimon atestă pentru prima dată, în romanul său *Ciocoi vechi și noi* (1838), că în Muntenia se juca șah. Opt ani mai târziu, în numărul din 3 februarie 1846 al „Albinei românești”, în articolul *Magaziile Iașului* se afirmă că, în Moldova, una dintre însușirile pe care trebuie să le aibă un om de lume este cunoașterea jocului de șah (apud. Virgil Nestorescu, *Din evoluția ...*, p.232).

³ *Giocul șatranci*, tălmăcit de F. Rujički, anul 1838, april 4 zile, Eșii.

⁴ Cartea a apărut în ediție anastatică sub îngrijirea lui Marian Stere, în colecția *ARHIȘAH 8* a Editurii Gambit, București, 2000. Ea este însoțită de *Cuvântul editorului*, p. 67-69, în care sunt date câteva informații referitoare la istoria acestei lucrări.

et illustrissimo Domino, Domino C.P.F., Patrono suo gratiosissimo, pro Novo Anno in donum oblatae a P.F.G. ex gratiosa concessione et indultu superiorum, Varadini, Impressum per Ignat. Ioan. Baptist. Balent, Episcopalem Typogr. (Informații teoretice și practice privitoare la ingeniosul și meșteșugitul joc al pieselor, șah – cum se numește în popor –, după metoda domnului Filip Stamma, de neam arab, de curând maestru, înfățișate pe scurt și închinare preailustrului domn, domnului C.P.F., protectorul său mult binevoitor, de P.F.G. cu milostiva îngăduință și permisiune a superiorilor săi).

Așa cum rezultă și din titlu, cartea este o traducere (probabil) a ediției franceze a lucrării unuia dintre jucătorii marcanți ai secolului al XVIII-lea, sirianul Filip Stamma, intitulată *Essai sur le jeu des échecs où l'on donne quelques règles pour le bien jouer et remporter l'avantage par des coups fins et subtils que l'on peut appeler les secrets de ce jeu*, Paris, 1737⁵.

În ceea ce privește identitatea traducătorului și a celui căruia îi este dedicată cartea, cel dintâi pare a fi Farcaș Gheorghe (1750-1815), recunoscut pentru erudiția și activitatea sa în mediile culturale din Oradea, iar cel de-al doilea ar putea fi identificat cu nobilul Pál Forgach⁶. Cartea a fost tipărită la Oradea (Varadini) de tipograful episcopal Balent, care și-a desfășurat activitatea în perioada anilor 1771-1792, lui datorându-i-se imprimarea a circa 83 de lucrări. Ținând cont de aceste informații, plasarea tipăririi manualului de șah în intervalul de timp cuprins între 1771 și 1792 se impune de la sine. Editorul Marian Stere propune ca dată certă a tipăririi anul 1784, pe care îl stabilește interpretând metodele de criptare ale secolului al XVIII-lea (prin care un cititor avizat putea afla date suplimentare despre o tipăritură)⁷.

Un exemplar din *Informationes* a existat la Muzeul Sportului din Brașov, apoi a ajuns la Muzeul Sportului din București, unde a fost redescoperit, în 1975, de problemistul Valeriu Petrovici. Din nefericire, după mutarea Muzeului Sportului la Muzeul de Istorie, exemplarul s-a pierdut⁸.

⁵ Apud Marian Stere, *Cuvântul editorului*, p. 68.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Pornind de la cuvintele EX GRATIOSA CONCESSIONE ET INDULTV SVPERIORVM, în care anumite grafeme, tipărite cu un corp mai mare de literă, pot fi interpretate și ca simboluri numerice, conform sistemului roman de a nota cifrele, Marian Stere însumează aceste cifre, rezultatul fiind 1784: X + I + C + C + I + I + D + V + L + V + V + I + V + M = 10 + 1 + 100 + 100 + 1 + 1 + 500 + 5 + 50 + 5 + 5 + 1 + 5 + 1000 = 1784.

⁸ Cf. Marian Stere, *Cuvântul editorului*, p. 69. Ar trebui să adăugăm faptul că, în urmă cu aproximativ 14 ani, regretatul Constantin Ștefaniu ne-a pus la dispoziție un xerox al lucrării în vederea traducerii și a publicării ei în ediție bilingvă. Disparația lui Constantin Ștefaniu, survenită la scurt timp după încheierea traducerii, ne-a obligat să amânăm *sine die* acest proiect.

Pe lângă importanța majoră pe care o are pentru istoria șahului în România, *Informationes* prezintă un interes egal și sub aspect lingvistic.

Din punct de vedere ortografic și morfo-sintactic, textul are toate trăsăturile neolatinei întrebuițate în secolul al XVIII-lea în Transilvania. Dintre acestea menționăm: notarea diftongilor *ae* și *oe* (a căror pronunție monoftongată se reflectă în scris pe tot parcursul mediolatinei, până în secolul al XVI-lea, când sunt restituiți grafic), eliminarea confuziei între secvențele *ci* și *ti* (o altă caracteristică a evului mediu), grafia hipercorectă *author* (față de lat. clas. *auctor*), prezentă în textele medio- și neolatine. Frazele sunt concise și clare, cu o structură sintactică simplă, așa cum se impune în cazul oricărui text tehnic, topica este similară celei a limbilor romanice, iar una dintre cele mai caracteristice propoziții subordonate ale frazei latine clasice – completiva infinitivală – este înlocuită de completiva introdusă de conjuncția *quod*. Elementele cele mai interesante sunt cele de ordin lexical. Lectura atentă a textului ne conduce spre formularea a două observații:

1. Autorul traducerii ține seama de comparația (care se făcea în mod obișnuit) între jocul de șah și un câmp de luptă și, de aceea, folosește termeni aparținând lexicului militar. Jucătorii implicați în joc sunt *hostes* „dușmani”, piesele alcătuiesc două „armate”: *exercitus*, iar strategia jocului o urmează pe aceea a oricărui conflict armat: *lusus iste certa quadam ratione bello assimilari potest ; nam stant in campo, qui in hoc lusu abacus est (germanice Schach vel Damebret) duo quasi exercitus parvi, certo suo ordine contra se invicem collocati ; struuntur ex utraque parte variae insidiae; fiunt aggressiones, fit conflictus, hostis hostem persequitur*. (Acest joc poate fi asemuit, dintr-un anumit punct de vedere, cu războiul; căci pe câmpul de luptă, care în acest joc este *abacul* – numit în germană *Schach* sau *Damebret* – se află un fel de oștiri mititele, două la număr, așezate față în față într-o anumită ordine; de ambele părți se pun la cale felurite capcane, se dau atacuri, au loc lupte, dușmanul îl urmărește pe dușman). Scopul jucătorilor coincide cu acela al oricărui comandant de oști devotat suveranului său: *uterque exercitus, paucis ut multa complectar, pro gloria et corona regis sui fortiter pugnat et triumphii palmam reportare conatur*. (Ambele oștiri, ca să mă exprim pe scurt, se luptă cu tărie, fiecare în parte, pentru gloria și coroana regelui său și se străduiesc să dobândească laurii victoriei).

Atunci când se referă la jucători, traducătorul folosește exclusiv termenul *hostis* „dușman”, în sensul tehnic de „adversar”. Dacă însă se referă la o anumită piesă a unuia dintre jucători, atunci în text apare denumirea piesei respective, însoțită de un determinant care poate fi sau adjectivul *niger/nigra*, respectiv *albus/alba*, sau adjectivul *adversarius/adversaria*.

2. Autorul traducerii se dovedește un bun cunoscător al terminologiei șahiste a vremii. Având în vedere originea sa transilvăneană, este explicabil faptul că, deși traduce din franceză, acolo unde are la îndemână un sinonim

german (fără îndoială mai familiar șahiștilor ardeleni) al cuvântului tehnic francez, el preferă să îl calchieze pe cel dintâi. În dorința de a fi mai explicit, la nevoie, el însoțește termenii de câte un dublet. Astfel procedează chiar în titlul lucrării unde sintagma latină *de scruporum lusu* „despre jocul pieselor” este urmată de denumirea acestui joc utilizată în mod curent în Transilvania⁹ și având aici, în mod evident, valoare explicativă (*schach, vulgo sic nuncupato* „șah, cum se numește în popor”).

Aceeași observație se impune și în ceea ce privește denumirea generică „piesă de șah” : *uterque exercitus, quorum unus albi, alter vero nigri coloris signum et nomen distinctivum habet, constituit e 16 scrupis vulgo calculis*. (Ambele oști, dintre care una are ca semn și nume distinctiv culoarea albă, iar cealaltă culoarea neagră, constau din câte 16 piese fiecare, numite popular *pietricele*). În limba latină, cele două vocabule sunt sinonime parțiale, *scrupus* însemnând „piatră ascuțită”, iar *calculus* „pietricică”. Comparația cu terminologia românească de șah a secolului al XIX-lea – în care sunt atestate următoarele denumiri: *piatră* (după germ. *Stein*, cf. Rujitki, *op. cit.*), *figură* (la P. Poenaru, F. Aaron și G. Hill, *Vocabular franțezo-romănesc*, I-II, 1840-1841), *piesă* (la A. Albin, *op. cit.*) sau *piesă* alternând cu *bucată* (la M.A., *op. cit.*)¹⁰ – ne face să presupunem că *scrupus* reprezintă termenul generic, având un sens similar celui al denumirilor românești de *piesă* sau *figură*.

Tabla de șah, comparată (cum arătam mai sus) cu un câmp de luptă (*campus*), este desemnată prin cuvântul latin *abacus* „tablă, tăbliță”, glosat în paranteză : *germanice schach vel Damebret*, cu precizarea că al doilea termen german, *Damebret*, este indicat drept sinonim¹¹ al cuvântului *abacus*, respectiv *schach*, deoarece tabla de șah era asemuită cu cea folosită la jocul de dame, cunoscut și practicat în epocă¹².

Piesele (*scrupi*) sunt împărțite în trei categorii: *communes* (comune, obișnuite), *singulares* (speciale) și *principales* (principale).

Scrupi communes sunt în număr de opt, purtând numele de *milites gregarii, universaliter autem piones* (soldați de rând, îndeobște însă numiți pioni). Sintagma *milites gregarii* (lat. „soldat de rând, infanterist, pedestraș”) traduce vocabula care, în franceză, avea sens specializat în terminologia șahistă: *pion*

⁹ Acest fapt este dovedit de prezența vocabulei în dicționarele vremii: G. Bariș și G. Munteanu, *Dicționarul germano-român* (întocmitu și în partea lui română înavuțitu cu câteva mii de cuvinte), I-II, Brașov, 1853-1854, sub germ. *Schach*: „șahu, joc de șah”. (apud Virgil Nestorescu, *Din evoluția...*, p. 234).

¹⁰ Cf. Virgil Nestorescu, *Din evoluția...*, p. 234.

¹¹ Sinonimia este dovedită de prezența conjuncției *vel*, utilizată în textele medio- și neolatine pentru a semnala posibilitatea întrebuintării mai multor termeni pentru a desemna aceeași noțiune.

¹² Cf. Virgil Nestorescu, *Prima lucrare...*, p. 13, n. 5.

(provenit din lat. *pedonem* „pedeștrăș”). De altminteri, și alte limbi atestă un asemenea sens tehnic al cuvântului care în limba comună înseamnă „soldat” (prin opoziție cu piesele speciale numite *figuri* sau *ofițeri*): magh. *gyalog* și tc. *piyade*, ambele având sensul „soldat de infanterie, pedeștrăș; pion la șah”, rom. *soldat* (la Rujițki și Albin, care însă folosește și *pion*)¹³. Forma *piones* care apare în textul pe care îl analizăm este, în mod evident, latinizarea fr. *pion*.

Scrupi singulares poartă numele de *officiales* (cuvânt care în latina postclasică și târzie are sensul „funcționar”), calchiind sensul tehnic al germ. *offizier* (probabil mai familiar traducătorului ardelean)¹⁴.

Cei șase *officiales* sunt:

turres (turnurile) – termenul poate reprezenta la fel de bine și fr. *tour* din ediția pe care o traduce, dar și germ. *Turm*;

cavalli (piesa, care în franceză se numea *cavallier*, ulterior *chevalier*, este desemnată prin termenul medieval *cavallus* „cal”);

cursores (nebunii), termen care calchiază germ. *Laufer* „curier, alergător ; nebun la șah” și care a pătruns, ca latinism savant, în terminologia șahistă din Transilvania unde a circulat până la sfârșitul secolului al XIX-lea¹⁵. În acest caz, autorul preferă să recurgă la vocabule care îi erau familiare, în loc să traducă cuvintele care desemnau în franceză această piesă (v.fr. *aufin*, din arab. *al-fil* „elefant” și apoi *fou* „nebun”).

Scrupi principales poartă numele așteptate: *rex* și *regina*.

Căsuța în care este așezată o piesă se numește *locus*, iar expresia „a ocupa o poziție” este tradusă prin verbul *inhabitare*.

Mutarea este desemnată prin *gressus* „pas”, iar „a face o mutare” prin sintagma *gressum facere*¹⁶.

Rocadei îi sunt rezervate expresiile *commutatio*, respectiv *commutationem facere*.

Sperăm că succintele observații făcute pe marginea acestei lucrări au fost destul de convingătoare pentru a demonstra, o dată în plus, interesul pe care îl pot prezenta asemenea texte care, deși la prima vedere par circumscrise unui domeniu strict specializat, în realitate depășesc granițele acestuia constituindu-se într-un izvor de informații privitoare la evoluția civilizației unui popor.

¹³ Cf. Virgil Nestorescu, *Prima lucrare ...*, p. 13 și *Din evoluția ...*, p. 234.

¹⁴ Cf. și rom. *ofițăr* „funcționar cu însărcinări speciale; figură la șah”.

¹⁵ Tot calc după germană este și rom. *curier*, atestat la A. Albin, *op. cit.* Cf. Virgil Nestorescu, *Din evoluția ...*, p. 234.

¹⁶ Și în limba română mutarea era desemnată tot prin cuvântul „pas” (cf. Rujițki, *op. cit.*).